

Groene theologie en de weerstand daartegen

Trees van Montfoort

Trees van Montfoort schreef een boek over ecotheologie – ofwel groene theologie – waarin ze beschrijft hoe de theologie verweven is geraakt met het moderne westerse wereldbeeld en zo uitbuiting van de natuur gelegitimeerd heeft. Vanuit de Bijbel en de christelijke traditie benadrukt ze dat niet de mens centraal staat, maar Gods liefde voor heel de schepping. Ze heeft speciale aandacht voor ecofeministische theologie, voor de discussies in het Nederlandse taalgebied en voor weerstanden in kerkelijke kringen tegen een positieve waardering van natuur. Dit artikel is een bewerkte voorpublicatie uit haar boek Groene theologie.

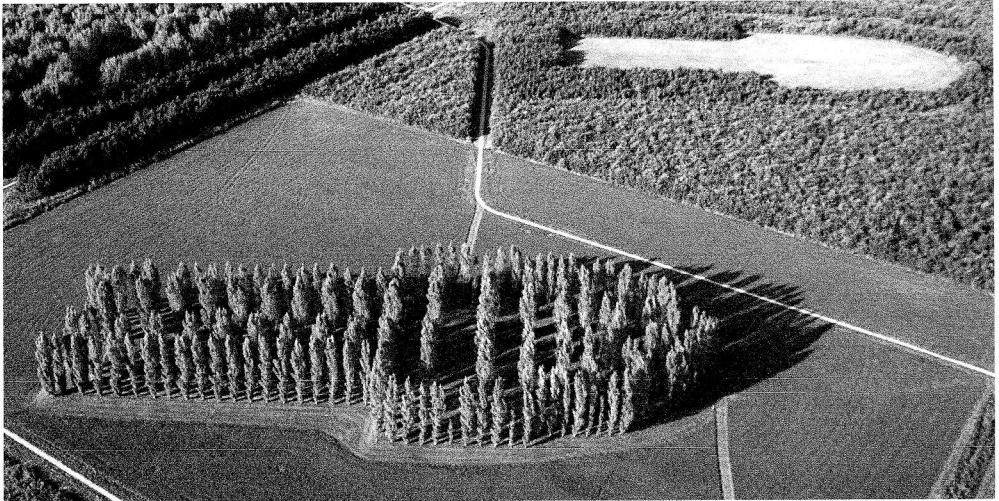
Naast enthousiasme voor duurzaamheid is er ook veel weerstand daartegen in de kerken in Nederland en Vlaanderen. Als er ecologische betrokkenheid is, is die vaak praktisch van aard en raakt niet het hart van kerk en theologie. In meer orthodoxe kringen is er behoefte de activiteiten te funderen in Bijbel en theologie, in het midden van de kerken en in de vrijzinnigheid vallen ze eerder onder de taken van de diaconie en van de kerkrentmeesters.

De *Groene Bijbel* laat zien hoe vaak de niet-menselijke natuur door de hele Bijbel heen genoemd wordt. In mijn boek *Groene theologie* analyseer ik vele teksten over schepping, dieren en redding van de aarde. In de Bijbel blijken verschillende beelden geschetst te worden van de relatie God-mensen-wereld. Die relaties worden niet dualistisch ingevuld. Er is juist een grote verwevenheid te vinden van mensen met hun medeschepselen en een grote verbondenheid van God met de aarde en de kosmos. God is voortdurend scheppend/bevrijdend aanwezig in

de hele werkelijkheid. Daar waar die verbondenheid het duidelijkst is, wordt God behalve in mannelijke termen opvallend vaak in vrouwelijke termen benoemd, zoals Geest en Wijsheid.

Veel bijbeluitleg echter filtert het ecologisch perspectief van de Bijbel er onbewust uit. In liturgische teksten en preken gaat het over de geschiedenis van God met mensen en is de rest van de werkelijkheid gedegeerd tot decor. Welke blokkade is hier? Een verklaring is te vinden in de ontwikkelingen in het westerse wereldbeeld. Vanaf de renaissance is steeds sterker de mens in het centrum komen te staan. Het moderne mensbeeld is dat van de – westerse, mannelijke, welgestelde – mens die de natuur naar zijn hand kan zetten.

Daarnaast zijn er specifiek Nederlandse ontwikkelingen aan te wijzen, zoals de invloed van Miskotte en Oosterhuis. Argwaan ten opzichte van de natuur en een sterk antropocentrisme laten weinig ruimte voor ecologische theologie en spiritualiteit. Met name

Groene kathedraal, Almere

in de protestantse kerken is een sterke tendens om geschiedenis tegenover natuur en bevrijding tegenover schepping te plaatsen.

Geen rentmeesterschap

Als het in protestantse kringen gaat over duurzaamheid, valt meestal het woord rentmeesterschap. Deze term wordt ten onrechte gepresenteerd als bijbels en krijgt daarmee een hogere status dan hij verdient. Onder katholieken hoor je eerder het woord schepping, dat onder protestanten ook gebruikt wordt, maar daar lijdt onder het vermeende conflict met de evolutietheorie.

Het is een hardnekkig misverstand dat rentmeester een bijbels woord is. Ja, het komt in de Bijbel voor, een paar keer in de evangeliën. Daar gaat het echter niet over het omgaan met de natuur of over de schepping, maar over het beheren van geld en goederen. Rentmeester is een economische functie. Er is de gelijkenis van de onrechtvaardige rentmeester, de rentmeester van Herodes wordt ergens even genoemd en elders een rentmeester die arbeiders uitbetaalt. Rentmeesterschap om de plaats van mensen aan te geven in de relatie tussen God en de wereld is dus geen bijbelse term, maar een theolo-

gische. De vraag is vervolgens of het goede theologie is.

Rentmeesterschap impliceert dat wij de aarde beheren in naam van God. Rentmeesters beheren namens een opdrachtgever een bezit. Ze staan aan de kant van de eigenaar en zijn zelf geen onderdeel van wat ze beheren. Rentmeester als metafoor schept dus grote afstand tussen mensen en wereld. Die afstand is juist een van de oorzaken van de huidige milieuproblemen. Als de rentmeester daarenboven veel handelingsvrijheid heeft, raakt de opdrachtgever helemaal op de achtergrond. In een seculariserend wereldbeeld wordt de mens die de aarde beheert stilaan de eigenaar. Doordat rentmeester een economische term is, wordt bovendien de relatie tussen mensen en de rest van de aarde verengd tot een economische. In het huidige economisch bestel betekent dat: de natuur als hulpbron en handelswaar, onder controle en afhankelijk van mensen.

Rentmeesterschap is in de huidige context een verraderlijk concept. Het past namelijk te goed in een economisch-technologisch paradigma waarin nieuwe verdienmodellen en voortschrijdende techniek de ecologische crisis op zullen lossen. Het past ook

te goed in een hiërarchisch beeld van God boven de mens boven de schepping. Dat het zo goed past in gangbare concepten, maakt het voor velen aantrekkelijk, maar maakt het ook gevaarlijk, want het legitimeert een wereldbeeld dat medeoorzaak is van de ecologische crisis.

'Rentmeester' is echter zo ingeburgerd dat het strategisch slimmer lijkt om het te nuanceren en er andere beelden naast te zetten, dan om er enkel kritiek op te geven. Het idee dat mensen een verantwoordelijkheid hebben ten aanzien van hun medeschepselen, maar niet hun eigenaar zijn, is het waard om vast te houden, evenals het idee dat mensen verantwoording af hebben te leggen aan God over hoe ze met hun medeschepselen omgaan.

Zorg voor de schepping / medeschepper

'Zorg voor de schepping' heeft het voordeel dat het geen economische term is. Het kan net zo antropocentrisch en bevoogdend werken als rentmeesterschap, maar kan ook betekenen: menselijke zorg voor de medeschepselen. Als rentmeesterschap en zorg voor de schepping ingebed worden in de bijbelse noties van de onderlinge verbondenheid van alle schepselen en de verbondenheid van de hele schepping met God, zijn het bruikbare termen.

In vrijzinnige theologie is het beeld van de mens als medeschepper of schepper naast God populair. Dit beeld is ecologisch minstens zo riskant als dat van de mens als rentmeester: 'Hij is zelf een schepper geworden, begiftigd met een grote intelligentie en creativiteit, en kan de natuur naar zijn hand zetten', volgens Rick Benjamins in *Liberaal christendom*. (Skandalon 2016). God is in deze visie scheppend aanwezig door kansen te bieden en daarmee een beroep te doen op humaniteit. Ik concludeer dat hier de eigenlijke schepper de mens is, die zelf geen onderdeel lijkt van de schepping. Mede-

schepper kan een zinvolle term zijn, maar alleen samen met een sterk besef van onderlinge verbondenheid en onderlinge afhankelijkheid van alle schepselen. Dan is ook niet alleen de mens medeschepper, maar alle levende en misschien zelfs niet-levende wezens, zoals in de theologie van Catherine Keller.

Het protestantse wereldbeeld

Op het overwegend negatieve beeld van de natuur in de protestantse theologie waren uitzonderingen. Albert Schweitzer beleed 'erbieid voor alle leven' en Paul Tillich sloot aan bij de natuurmystiek van Luther met zijn 'redding van de hele wereld'.

Karl Barth keerde zich tegen de nadruk op menselijke ervaring en tegen het idee dat je God uit de natuur zou kunnen leren kennen. Dat hij zich daarmee verzette tegen de *Blut-und-Boden*ideologie van de nazi's, heeft bijgedragen aan de grote naoorlogse invloed van zijn theologie. Rudolf Bultmann weet hem echter terecht dat hij de niet-menselijke natuur reduceerde tot de achtergrond van het God-menselijke drama. Op populair niveau werkte deze theologie vaak deïstisch uit: God had ooit de wereld geschapen en bemoeide zich daarna niet meer met de niet-menselijke wereld. De vooronderstellingen van de westerse ideologie die menselijke geschiedenis ziet als bevrijding uit de natuur, wat een van de wortels van de ecologische crisis is, hebben de protestantse theologie mede gevormd.

De neiging om op deïstische wijze Gods bemoeienis met de wereld in het verleden en in de toekomst, respectievelijk in de Bijbel en in de eindtijd te plaatsen is sterk in de breedte van de protestantse kerken. 'Droom' en 'visioen' zijn populaire termen om eens en ooit te verbinden, waarbij het heden en het dagelijks leven een soort tussentijd worden. Voor veel protestanten hebben geloof en natuur niets met elkaar te maken. Geloof wordt vaak gereduceerd tot ethiek. Die kan

zowel betrekking hebben op het individu – ‘als je maar een goed mens bent’ – als op de maatschappij. Het woord schepping roept vooral de vraag op hoe schepping en evolutie zich verhouden.

Kune Biezeveld over Miskotte

Kune Biezeveld (1948-2008) had gemerkt dat met name vrouwen hun ervaringen niet herkenden in het Liedboek voor de kerken, dat in 1973 verschenen was. In veel liederen zag ze de theologie terug die ook haar gevormd had, een theologie waarin God ver boven de wereld staat, waarin natuur iets negatiefs is en menselijke ervaring verdacht. Ze ageerde tegen deze theologie die denkt in contrasten en vijandig staat ten opzichte van het vrouwelijke en van de natuur. Haar analyse was niet bedoeld als bijdrage aan ecotheologie, maar is daarvoor wel van belang. Net als veel predikanten van haar generatie was ze sterk beïnvloed door de theologie van Kornelis Heiko Miskotte (1894-1976). In haar postuum verschenen boek *Als scherven spreken. Over God in het leven van alledag* (Meinema 2008) gaat ze met hem in gesprek. De protestantse theologie legt vanouds een grote nadruk op het Woord dat van buitenaf tot ons komt. Die nadruk op alleen het Woord wordt teruggevoerd op de profeten met hun kritiek op beelden en verering van de natuur. Dat is een nogal eenzijdig gebruik van de Bijbel. De scherven uit de titel staan voor alles wat er letterlijk en figuurlijk kapot geslagen is in de ijver van Israëls profeten tegen de verering van godenbeelden en vele eeuwen later tijdens de beeldenstorm van 1566. Is daarbij niet iets verloren gegaan wat we niet kunnen missen, vraagt ze zich af, namelijk de link tussen God en het dagelijks leven?

Miskotte dacht in contrasten, voortbouwend op Karl Barth en de reformatorische theologie. Het bijbelse geloof staat bij hem in scherp contrast met dat van de omliggende volken: het eerste is de heilzame en

bevrijdende geschiedenis van God met mensen, het tweede houdt mensen gevangen in de cirkelgang van de natuur. Miskotte stelt de begrippen natuurlijk en heidens aan elkaar gelijk en plaatst geschiedenis tegenover natuur.

Biezeveld laat zien dat deze theologie helemaal niet zo bijbels is. Dat doet ze door een aantal kernbegrippen ervan – heidendom, vruchtbaarheid en beeldverbod – te toetsen aan hedendaagse inzichten uit de bijbelwetenschappen. Ze komt tot de conclusie dat diegenen die zeggen de bijbeltekst zelf te willen laten spreken, zich vaak laten leiden door beeldvorming uit de negentiende eeuw. In de systematische theologie is een beeld blijven voortbestaan ten aanzien van de volken rondom Israël, dat door nieuwe wetenschappelijke ontdekkingen en inzichten allang achterhaald is.

‘In de protestantse systematische theologie, gebaseerd als die is op de oudere bijbelwetenschappen, geldt de Kanaänitische religie als vruchtbaarheidsreligie *pur sang*; en dit is uiteraard niet positief bedoeld,’ schrijft ze. Godinnenverering zou staan voor vruchtbaarheidsreligie waarin seksualiteit en voortplanting centraal stonden en tempelprostitutie een belangrijke cultusvorm was. Biezeveld laat zien dat deze vereenzelving van vrouwen – en dus ook godinnen – met lichamelijke vruchtbaarheid meer zegt over het vrouwbeeld van de onderzoekers dan over de betreffende religies. In alle oude religies, ook in die van Israël, speelt vruchtbaarheid een grote rol, vruchtbaarheid van mensen, dieren en het land. In de Bijbel is natuur niet negatief. Alle joodse en christelijke feesten gaan terug op natuurfeesten. Pasen bijvoorbeeld was en is ook een lentefeest. Voor Miskotte waren dat heidense resten. Biezeveld pleit ervoor te erkennen dat wat in de seizoenen gebeurt ook alles te maken heeft met het menselijk leven en met God. God is ook in de natuur handelend aanwezig. Ze wil de beeldvor-

Ishtar, 2e mill. v. Chr. [foto: Wiki, Marie-Lan Nguye]

ming terugdraaien waarin God tegenover de aardse werkelijkheid staat.

In de protestantse theologie speelt het beeldverbod een belangrijke rol om te voorkomen dat God wordt vastgelegd in een aardse werkelijkheid. Een vooronderstelling hierbij is dat beelden God vastleggen en woorden niet. Biezeveld had in haar proefschrift echter al laten zien dat ook eenzijdig mannelijk taalgebruik God inperkt. Om recht te doen aan

God is een veelheid aan metaforen nodig. Veel archeologische vondsten wijzen er overigens op dat in de tijd voor de ballingschap het bezit van godenbeelden in Israël eerder regel dan uitzondering was. Ook in de Bijbel zijn daar nog sporen van te vinden.

De deuteronomistische geschiedschrijving heeft na de ballingschap de geschiedenis van Israël drastisch herschreven in de richting van een streng monotheïsme. De meeste

protestantse theologie sluit aan bij de deuteronomistische theologie en zo worden belangrijke delen van de Bijbel buitenspel gezet. De priesterlijke theologie van de heerlijkheid Gods die aanwezig was in de tempel, de psalmen en de wijsheidsgeschriften als Job en Spreuken krijgen veel minder aandacht.

De al in de Bijbel aanwezige spanning tussen Gods aanwezigheid in de aardse werkelijkheid en Gods anders-zijn komt terug in discussies over liturgie en met name in die over de verhouding tussen woord en sacrament. Draait het in de eredienst allemaal om het Woord of is God ookikbaar in aardse tekenen van water, brood en wijn? Werkt God niet net zo goed in het opbloeien van de natuur als in de bevrijding van mensen? Kune Biezeveld pleit voor erkenning van de menselijke ervaring, lichamelijke en de natuur als vindplaatsen van God.

Natuur en menselijke ervaring

Hoewel Kune Biezeveld de natuur noemt als vindplaats van God, neemt ze het natuurbegrip van Miskotte grotendeels over: 'De natuur staat voor datgene waaraan mensen het ritme en de regelmaat ervaren; evenals voortplanting en verval.' Ze identificeert natuur met 'de cyclus van de seizoenen,' 'ontluikende bomen en bloemen,' met dat waar mensen geen vat op hebben, 'de gang van de natuur,' met begrensdheid en met het tragische. Ook bij haar staat natuur dus tegenover geschiedenis. De natuur is ook bij haar cyclisch en beperkt; en de niet-menselijke wereld heeft geen eigen waarde. Het verschil met Miskotte is dat zij dit natuurbegrip verbindt met menselijke ervaringen die ze niet in tegenstelling ziet tot Gods bevrijdend handelen.

De protestantse traditie legt, aldus Biezeveld, de nadruk op het profetische, het ethische en het historische met veel aandacht voor het woord en het horen. De katholieke grondhouding is eerder priesterlijk, esthe-

tisch en mystiek met aandacht voor beelden en zien. Schepping staat niet tegenover evolutie, natuur wordt niet gewantrouwd, God is minder een tegenover en meer ervaarbaar in de materiële werkelijkheid. Sacramenten, als aardse tekenen van Gods aanwezigheid, zijn belangrijk. Dat betekent niet dat er in de katholieke kerk geen weerstand is tegen ecotheologie.

Ook de katholieke kerk is meegegaan met de moderniteit, zij het veel later dan de protestantse kerken. Het Tweede Vaticaans Concilie wilde de kerk bij de tijd brengen, het 'aggiornamento', theologie moest verbinden zijn met de ervaringen van mensen in het dagelijks leven. En opdracht die in Nederland met voortvarendheid opgepakt werd. De invloedrijke *De Nieuwe Katechismus* uit 1966 weerspiegelde de snelle wending naar de moderniteit en een sterk antropocentrisch wereldbeeld: 'de mens op zoek naar God' en God die op zoek is naar de mens'. Schepping is vooral schepping van de mens en schepping door menselijke arbeid. De niet-menselijke natuur was niet verdacht, zoals bij de volgelingen van Miskotte, maar ook niet belangrijk. De openheid voor de wereld was echter tevens een blikvernauwing: de wereld was gekrompen tot mensenwereld en voor de geschiedenis werd het heden normatief. Waar geloof en theologie – net als de filosofie – vóór de moderniteit betrekking hadden gehad op de mens, de maatschappij en de kosmos, verdween het perspectief van het grote geheel.

De teksten van Huub Oosterhuis werden, samen met de boeken van Edward Schillebeeckx, de vertolking van het moderne katholicisme. Ook veel protestanten zingen graag Oosterhuis. Het gaat in zijn liederen om bevrijding van mensen en ook bij hem is schepping vooral schepping van de mens en de Bijbel een boek over mensen: 'Die chaos schiep tot mensenland [...] Schrift die mensenoorsprong schrijft.' De hele biodiversiteit die in Genesis 1 beschreven wordt

tussen de chaos van vers 2 en de schepping van mensen in vers 26 is onzichtbaar geworden. Al gebruikt Oosterhuis soms prachtige natuurbeelden – ‘Licht zal op het water stromen, bomen zullen bloeien waar wij wonen’ – het is echter enkel beeldspraak, licht en water en bomen zijn niet zelf belangrijk. Ze zijn slechts decor bij of verwijzingen naar mens-woorden.

Ecotheologie

Vanaf de jaren tachtig kwam in er in Nederland meer aandacht voor ecologie in de kerken. Het ‘Conciliair Proces voor vrede, gerechtigheid en heilheid van de schepping’ stimuleerde tot veel praktisch initiatieven en tot publicaties. Daarna ebde de aandacht weer weg.

De encycliek *Laudato Si’. Over de zorg voor het gemeenschappelijke huis* (2015) grijpt terug op het zonnelied van Franciscus van Assisi voor een theologie waarin de hele schepping nog als vanzelfsprekend met God verbonden is. De paus citeert zijn naamgever om zijn zorg over klimaatverandering en andere ecologische bedreigingen te uiten en een oplossing te zoeken in een gelovige manier van kijken naar het milieu. Hij doet dat op een manier die de invloed van de bevrijdingstheologie verraadt. Hij spreekt een voorkeursoptie uit voor de allerarmsten. Zij zijn degenen die het meest te lijden hebben onder milieuproblemen. De aarde noemt hij de meest in de steek gelaten arme. Tegenover het kapitalisme met zijn geloof in economische groei, zijn wegwerpcultuur en consumentisme stelt hij een geloof in de onderlinge verbondenheid van alle schepselen en in Gods aanwezigheid in de natuur en in ieder ding. Hij verwijst naar de scheppingspsalmen, maar ook naar de bedreigde culturen van oorspronkelijke volken. Fundamentele kritiek heeft hij op het technocratisch-economisch paradigma van onze cultuur, dat hij aanwijst als oorzaak van milieuproblemen. Zijn aandacht voor

het dagelijks leven en zijn niet-dualistisch wereldbeeld lijken mede ontleend aan feministische theologie, al heeft hij geen aandacht voor gender.

Ecofeministische theologie

Als ecologische theologie geen aandacht heeft voor gender, loopt ze het gevaar wel op te komen voor de aarde, maar ten koste van vrouwen. En ook vaak ten koste van armen. En uiteindelijk ook van de aarde.

Een van de valkuilen van ecotheologie is dat antropocentrisme vervangen wordt door theocentrisme zonder dat er iets aan het traditionele godsbeeld verandert. Het beeld van God blijft een beeld van mannelijke heerschappij: almachtige vader, koning, verlosser. Deze beelden kunnen werken als kritiek op menselijk heersen, ze hebben echter minstens zo vaak gefunctioneerd om het schema van overheersen en overheerst worden in stand te houden: mensen over de aarde, mannen over vrouwen, westerse over niet-westerse volken.

Een andere valkuil is dat over verantwoordelijkheid van mensen gesproken wordt ten opzichte van de natuur of hun medeschepselen zonder dat er iets aan het mensbeeld verandert. Op zijn minst dient de vraag gesteld te worden: over welke mensen gaat het? Ook over vrouwen, armen, niet-westerse volken? En: wat is een mens in het grote geheel en ten opzichte van het stukje aarde waarop zij leeft?

Een derde valkuil is dat ecotheologie gaat over de pracht van de zich ontvouwende kosmos zonder dat het aardse, lijfelijke in al zijn ambivalentie nog gewicht in de schaal legt. Dan blijven kwaad en lijden onderbelicht.

Ecofeminisme is nodig om ons voor deze valkuilen te behoeden. Dat veel ecotheologie uit de feministische hoek komt, is geen toeval. Het tegenover elkaar plaatsen van God en natuur, en mensen en natuur is niet sekseneutraal. Vrouwen zijn al sinds

de oudheid vaak aan de kant van de natuur geplaatst. Soms ten voordele van vrouwen, vaak ten nadele. Er zijn weliswaar vele vormen van ecofeminisme en niet elke vorm heeft genoeg aandacht voor de niet-westerse wereld en voor het lijden in de wereld, maar ecofeministische theologen houden zich wel altijd bezig met fundamentele vragen over godsbeeld, mensbeeld en wereldbeeld. Het zijn vooral ecofeministische theologen die fundamentele kritiek leveren op de ideologie van overheersing en met alternatieve concepten en invalshoeken komen.

In *Groene theologie* bespreek ik de inzichten van vier ecofeministische theologen uit verschillende kerken en werelddelen. Sallie McFague omdat zij een van de grondleggers is van ecofeministische theologie. Met name haar inzicht dat taal over God altijd beeldtaal is en haar beeld van de wereld als Gods lichaam komen steeds terug. Zij muntte bovendien het begrip aarde-anderen voor de niet-menselijk natuur en stelde fundamentele vragen bij de rol van de markteconomie.

De kracht van Ivone Gebara (rooms-katholiek) is haar betrokkenheid bij het dagelijks leven van arme vrouwen in Latijns-Amerika, haar aandacht voor hoe kennis tot stand komt (epistemologie) en haar verrassend inclusieve mensbeeld. Inspiratie vindt ze in de Jezusbeweging, nauwelijks in de Bijbel als geheel en niet in de traditie. Tegen de patriarchale theologie en structuur van haar kerk in, ontwikkelt ze een mensbeeld, godsbeeld en wereldbeeld waarin verwantschap het kernbegrip is.

Catherine Keller (protestants, Noord-Amerikaans) gaat juist een intensieve dialoog aan met de Bijbel en de traditie. In combinatie met postmoderne filosofie en natuurkunde, ontwikkelt ze een vorm van ecofeministische procestheologie waarin de wereld voortkomt uit chaos en creativiteit. De rol van God in dat wordingsproces vergelijkt ze met de vreemde aantrekker uit de natuurkunde.

Elizabeth Theokritoff (Europees) staat nadrukkelijk in de oosters-orthodoxe traditie. Die traditie is veel minder beïnvloed door de moderniteit dan het westerse christendom. De kerkvaders en de liturgie zijn haar belangrijkste bronnen om de aanwezigheid van God in elk scheepsel te vieren. Ascese is voor haar de sleutel tot een ecologisch christelijk leven.

Bij elk van hen evalueer ik hun opvattingen ten behoeve van een Nederlandstalige ecotheologie. In deze tijd van snelle klimaatverandering, dramatische teruggang van het aantal dieren en toenemende vervuiling is het namelijk hoognodig dat theologie weer over de hele wereld gaat.

Trees van Montfoort, *Groene theologie*, Skandalon 2019 (320 blz. €27,50) verschijnt in maart.

Trees van Montfoort is onderzoeker, predikant van de PKN en journalist.
www.VanMontfoortCommunicatie.nl